

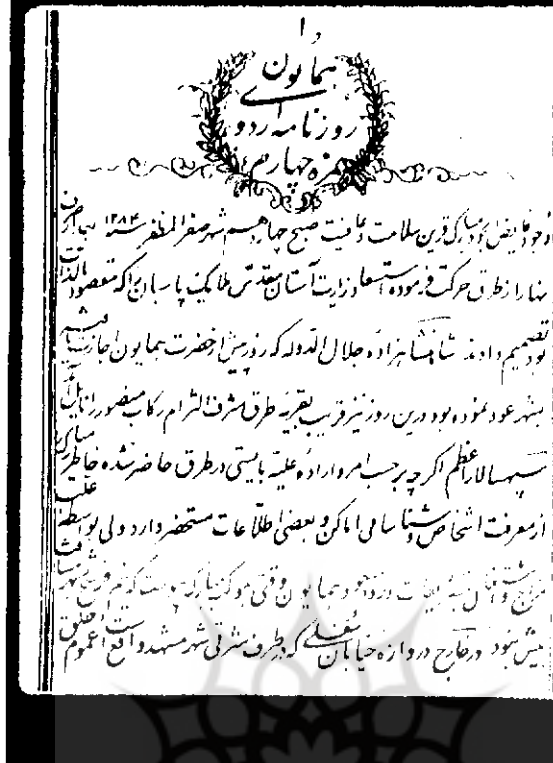
ناصرالدین شاه قاجار در دو سفری که به عتبه بوسی آستان حضرت رضا (ع) رفت در هر دو سفر دستگاه باسمه یا چاپ همراه داشت و از هر دو سفر خود دو یادگار ماندنی برای تاریخ مطبوعات ایران بیادگار گذاشت.

روزنامه سفر اول او «روزنامه اردوی همایون» نام دارد و در روزنامه سفر دوم تنها به «اردوی همایون» بسنده شده است. از این دو روزنامه سفر، از اولین تا به امروز هیچ‌گونه اطلاعی در دست نبود و قریب ۱۵ روز پیش چهار شماره آن پیدا شد.^۱ ولی روزنامه «اردوی همایون» که مربوط به سفر دوم او به خراسان است معروف است و به نگارش محمدحسن خان اعتمادالسلطنه و به خط زیبای میرزای کلهر ۱۷ سال بعد از «روزنامه اردوی همایون» (سفر اول) به چاپ رسیده و در سال ۱۳۶۳ ش مجموعه آن با مقدمه ایرج افشار و عبدالله فرادی تجدید چاپ شده است.

اما از «روزنامه اردوی همایون» (روزنامه سفر اول) تا ۱۵ روز پیش از این، بجز صاحب اولیه این مجموعه که این روزنامه در اختیار او بود و او خود نیز نسبت به شناخت و ارزش آن

۱- حدود ۲۰ اردی بهشت ۱۳۷۹ ش بود که آقای قاسمی به من اطلاع داد که این روزنامه را پیدا کرده که باورم نمی‌شد. م. گ

روزنامه اردوی همایون

هیچ‌گونه اطلاعی نداشت هیچ یک از افرادی که در زمینه تاریخ مطبوعات ایران قلم فرسایی کرده‌اند و می‌کنند از وجود این روزنامه اطلاعی نداشتند نگارنده در نظر دارد در این مختصر به دو نکته بپردازد.

۱- معرفی و شناخت «روزنامه اردوی همایون» (روزنامه سفر اول خراسان)؛

۲- معرفی و بررسی مطالب مندرج در این روزنامه.

«روزنامه اردوی همایون» چاپ باسمه خانه یا دارالطباعة اردوی همایون در سال ۱۲۸۴ ه‍.ق است و بطوری که از مطالب این روزنامه مستفاد می‌شود مسئول چاپ و نشر این روزنامه میرزا علی‌خان منشی حضور (میرزا علی‌خان امین الدوله بعدی است) که احتیاج به معرفی او نیست. این روزنامه به کوشش و با مقدمه سید فرید قاسمی وارد بازار نشر کشور گردید. ناشر آن سازمان میراث فرهنگی (معاونت معرفی و آموزش) است. سال انتشار ۱۳۷۹ ش. لیتوگرافی، چاپ و صحافی: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، بها ۴۴۰ تومان، تعداد ۲۰۰۰ مجلد. تا آنجا که نگارنده اطلاع دارد جسته‌گریخته همه دست‌اندرکارانی که درباره مطبوعات ایران کار کرده‌اند، «اردوی همایون» را که در سفر اول ناصرالدین شاه در مسیر راه رفت و برگشت به خراسان چاپ شده روزنامه حکیم الممالک می‌دانند. گرچه آن کتاب نیز در همین سفر تألیف گردیده و در برخی از موارد با «روزنامه اردوی همایون» میرزا علی منشی حضور

اشتراک مطلب دارد اما این «روزنامه اردوی همایون» با روزنامه سفر حکیم الممالک جداست روزنامه حکیم الممالک را در طول سفر خود ناصرالدین شاه بصورت پراکنده نوشته و میرزا علی نقی حکیم الممالک تدوین و تنظیم کرده و در اول ماه جمادی الثانی ۱۲۸۶ هـ ق در دارالخلافه طهران «در کارخانه سید آقا میرباقر طهرانی به خطی نیکو و طرزى مطبوع، طبع گردیده: «حرره علی اصغر»». اما روزنامه اردوی همایون که در بردارنده شرح مسافرت اول ناصرالدین شاه در سال ۱۲۸۳ - ۱۲۸۴ هـ ق به مشهد است و در باسمه خانه یا دارالطباعة اردوی همایونی به چاپ رسیده اولین شماره‌اش در سمنان و دومین شماره آن در سبزوار و سومین شماره آن در طرق و چهارمین شماره‌ای که تا امروز از این نشریه ادواری در دست است در چمن قهقهه (در مراجعت اردوی همایون به دارالخلافه طهران)، در سه فرسنگی شهر مشهد باسمه یا چاپ شده است. چهارمین شماره این روزنامه مربوط به وقایع یکماه توقف اردو از ۱۴ صفر تا ۱۷ ربیع الاول سال ۱۲۸۴ هـ ق است. و این نکته تا امروز روشن نیست که آیا بعد از شماره چهار شماره یا شماره‌های دیگری از این روزنامه چاپ و نشر شده یا نه؟ این روزنامه اولین روزنامه رقمی ایران است. و با پیدا شدن و چاپ و نشر این روزنامه بخش مهمی از تاریخ روزنامه‌نگاری دوران ناصری و اصولاً تاریخ روزنامه‌نگاری ایران دستخوش دگرگونی گردید. چاپ و نشر این مجموعه را باید به حساب یکی دیگر از خدمات برجسته محقق توانا و کوشا سید فرید قاسمی گذاشت. چرا که نشریه مدرسه دارالفنون تبریز نیز بوسیله ایشان پیدا و چاپ و نشر شد. تجدید چاپ اولین شماره روزنامه ملتی که در ایام نشر دوبار چاپ کرده‌اند بوسیله ایشان معلوم گردید شماره ۲۱ روزنامه ملتی را که نیز دوبار منتشر کرده‌اند او پیدا و تجدید چاپ کرد، ایشان اول کسی است که بسیاری از نکات مبهم تاریخ مطبوعات ایران را روشن کرده و اطلاعات ذیقیمتی بر دانسته‌های در این زمینه افزوده است. چکیده نگاری مطبوعات کشور نخستین مرتبه بوسیله او انجام گرفت شماره اول دوم روزنامه وقایع عدلیه را نگارنده به پیشنهاد ایشان پیدا کردم و به چاپ و معرفی آن پرداختم. انتشار نخستین نشریه تخصصی در زمینه تاریخ مطبوعات، اولین سالنما (وقایع نامه) مطبوعات و دهها کتاب و صدها مقاله و کارهای متعددی که وی در دو دهه اخیر در زمینه مطبوعات و لرستان‌شناسی انجام داده فهرستش خود کتابچه‌ای می‌شود. باری، از نکات یاد شده گذشته آیا ممکن است از این «روزنامه اردوی همایون» که ناصرالدین شاه خود نسبت به چاپ و نشر آن حساسیت خاصی داشت و دستور می‌داد که هر نمره‌ای که باسمه می‌شود سریع به دارالخلافه ارسال بدانند تا به شهرها و نیز به بلاد دیگر فرستاده شود تا همگان از چگونگی اوضاع منطقه مسیر راه و حالات اردوی همایون آگهی داشته باشند، مجموعه‌ای در کتاب خانه سلطنتی ایران و کتابخانه‌های اروپا یافت نشود؟ اما تا جایی که فهرست نشریات

کتابخانه‌های ایران و خارج نشان می‌دهد تا امروز این تنها نسخهٔ مجموعهٔ «روزنامه اردوی همایون» است که به دست آمده و هنوز نمی‌دانیم که در مجموع چند شماره منتشر شده است. این روزنامه در حقیقت گزارش روزانهٔ سفر ناصرالدین شاه از تهران تا مشهد است. در اولین شمارهٔ آن شرح چگونگی حرکت این اردو را از روز حرکت از تهران تا ورود به سمنان چنین رقم زده است:

«روزنامه‌نگار ثبت حقایق حالات را از روز حرکت مرکب مسعود ملوکانه از دارالخلافة الباهره تا امروز که موقف اردوی کیهان‌پو [به] بلدهٔ سمنان است برای استحضار عامه لازم می‌بیند که بیننده را از مطالعهٔ آن فواید مترتب است و هم تاریخ این سفر سعادت اثر را مخلد خواهد گذاشت» (ص ۱ و ۲).

در این شماره چگونگی گرد آمدن همراهان و به شکار رفتن ناصرالدین شاه را در دوشان تپه شرح داده و به سان دیدن ناصرالدین شاه در روز ۲۲ ذی حجه (۱۲۸۳ هـ) از قشون اشاره کرده است. در صفحه سوم شمارهٔ اول فهرست افواج و سرکردگان آن افواج را ثبت کرده‌اند.

اردوی همراه ناصرالدین شاه روز ۲۲ ذی حجه از دوشان تپه حرکت می‌کنند و پس از توقف در شریف آباد و ایوان کیف و ده نمک غرهٔ محرم ۱۲۸۴ وارد لاسجرد که اول خاک سمنان است می‌شود. روز دوم محرم وارد بلدهٔ سمنان می‌شود در صفحهٔ ۶ و ۷ فهرست اسامی «وزرای عظام و ملتزمین رکاب راکه تا خراسان به شرف التزام نایل خواهند بود ذکر کرده‌اند. دور نمی‌نماید که این فهرست به خط میرزا علی خان منشی حضور باشد. اما خط متن روزنامه با خط فهرست اسامی ملتزمین رکاب همایون فرق دارد. خط متن روزنامه اگر خط میرزا علی نائینی (صفا السلطنه بعدی) نباشد شباهت بسیار به خط او دارد. معلوم نیست که میرزا علی خان نائینی در این سفر در اردوی همایون بوده یا نه؟ شمارهٔ اول این روزنامه ۸ صفحه و شماره دوم ۲۰ صفحه است که یک صفحهٔ آن سفید است. شماره سوم ۱۶ صفحه است که یک صفحهٔ آن سفید است و شمارهٔ چهارم ۲۲ صفحه است که یک صفحهٔ آن نیز سفید است. به احتمال قریب به یقین شمارهٔ اول که بدست ما رسیده ناقص است زیرا قسمت اسامی ملتزمین رکاب همایون در روزنامهٔ حکیم الممالک بیشتر از فهرستی است که در «روزنامهٔ اردوی همایون» آمده است. اردوی همایون روز دوم محرم «ساحت آرای بلده سمنان» و تا روز پنجم در سمنان اقامت داشته‌اند. در این چند روز ناصرالدین شاه از مسجد سلطانی و بناهای دیگر این شهر دیدن می‌کند و عصرها «مجالس تعزیت خامس آل عبا در حضور او منعقد می‌شده» است. نویسنده که به اخبار مهم طول راه اشاره می‌کند در شماره ۲ آورده است که:

«سابقاً در ضمن روزنامه اسامی ملتزمین رکاب میرزا علینقی حکیم حضور و

نایب پیشخدمت باشی سلام را حکیم الممالک نوشته مسبق بدان بود که چون در این سفر خیریت اثر در مراتب خاکپای همایون و معالجه ملتزمین رکاب نصرت انتساب نهایت سعی و دقت را مرعی داشته و خدمات او منظور نظر ملاطفت اثر گشته او را به لقب نبیل حکیم الممالکی مفتخر و سرافراز فرموده منشور قضا دستور به افتخار او شرف صدور یافت» (ص ۳).

یکی از محسنات «روزنامه اردوی همایون» این است که ضمن بررسی اوضاع منازل عرض راه هر گونه وقایعی که برای اعضاء اردوی همایون روی داده به ثبت و ضبط آن اقدام کرده است. اردوی همایون روز پنجم محرم از سمنان حرکت کرده و روز ششم در منزل قوشه ابتدای خاک دامغان منزل گرفته‌اند. نویسنده روزنامه اردوی همایون آورده است که:

در این منزل قوشه عمارات کرده‌اند و آثار ابنیه قدیم که در جنوب این قریه واقع است آنچه از تجسس و حدس مستفاد شد سر قومس که در تواریخ ذکر شده همین مکان است به مرور ایام و وقوع حادثات مندرس و منهدم یحتمل اسم آن به کثرت استعمال به قوشه تبدیل یافته» (ش ۲، - ص ۴).

نویسنده در شماره ۲ اوضاع جغرافیایی دامغان و بناهای قدیمی و آب انبارهای منطقه دامغان را به دقت معرفی کرده است. اردوی همایون روز تاسوعا و عاشورای حسینی را در دامغان توقف می‌کنند و ناصرالدین شاه روز یازدهم محرم از دامغان برای تماشای چشمه علی دامغان رفته است. نویسنده نیز شرح جامعی در مورد بنا و مسجدی که فتح علی شاه قاجار در چشمه علی احداث کرده نوشته است. و دو ماده تاریخ این دو بنا را که یکی از میرزا رضی تبریزی است در مصرعی: «این بنا قصر جنان وین چشمه آب سلسبیل ۱۲۱۷» و ماده تاریخ هما را که گفته است: «ز امر قبله عالم بنا شد کعبه دیگر ۱۲۱۷» نقل کرده است و نیز شرحی که درباره چشمه دخان دامغان نوشته آمده است که همه و همه خواندنی است. اردوی همایون روز ۱۲ محرم از دامغان حرکت کرده و عازم مهمان دوست آخر خاک دامغان شده است. روز ۱۳ محرم وارد ده ملا و چهاردهم به حاشیه شهر بسطام رسیده‌اند.

در بسطام سهام الدوله با پانصد سوار به اردوی مذکور پیوسته‌اند و روز چهاردهم ناصرالدین شاه از قشون مأمور آن حدود سان دیده است. فهرست افواج مجموعه قشون در این شماره ذکر گردیده. ناصرالدین شاه روز هفدهم وارد خیرآباد می‌شود و از شهر بسطام و آرامگاه سلطان بایزید بسطامی دیدن می‌کند. روز هیجدهم اردو وارد قریه ازمیا می‌شود در اینجا نویسنده روزنامه نظر مردم را درباره چنار معروف ازمیا نقل کرده که خواندنی است. روز نوزدهم وارد میامی می‌شوند و رؤسای کوکلان به حضور شاه «شرف یاب» می‌شوند که صورت اسامی آنان

در این شماره مذکور است. روز بیستم محرم اردوی همایون وارد میاندشت و روز بیست و یکم وارد عباس آباد گردیده. شرحی در این شماره درباره اوضاع طبیعی این منطقه آمده که نسبت به آگاهی از آن مناطق قابل توجه است. اردو روز ۲۲ محرم از عباس آباد حرکت کرده وارد استرید شده نظر به وفور شکار و صید آنها ناصرالدین شاه صید را منع می کند وقتی اردو در بیست و سوم وارد داورزن می شود به سبب خوبی آب و هوای آن یک روز در آن منطقه توقف می کنند. روز بیست و چهارم وارد قریه مهر و بیست و پنجم وارد قریه ربید می شوند. روز بیست و ششم میرزا حسین خان مشیرالدوله قزوینی سپهسالار اعظم در خارج شهر سبزوار به پیشواز اردو می آید و به حضور ناصرالدین شاه می رسد. در این سفر ناصرالدین به افتخار دیدار حاجی ملاهادی سبزواری سرافراز می شود و چند ساعتی از زیارت حاجی ملاهادی بهره مند می گردد. اردوی همایون از روز ۲۶ تا ۲۹ محرم در سبزوار توقف می کنند و در روز ۲۹ محرم از شهر سبزوار حرکت می کنند که شرح بقیه منازل راه را مدیر روزنامه در شماره سوم «روزنامه اردوی همایون» آورده است که:

در روزنامه سابق منطبقاً سبزوار مواقع مقامات موکب فیروزی کوکب را تا روز ۲۹ شهر محرم الحرام که از سبزوار کوچ دادند شرح داده بود اکنون ذکر وصول رایات اعلی نصرها الله را به ارض اقدس و سیر اقامت اردوی گردون مسیر را در منازل عرض راه به تفصیل درین روزنامه درج می کند. روز مزبور که موکب مبارک به عزم منزل زعفرانی تشریف فرما گردید گرمی هوا و تراکم گرد و خاک موجب سختی ملتزمین رکاب منصور گردید» (ش ۳، ص ۱).

در این شماره اشاره به قلعجات محکمی که از خوار تا خراسان برای حفظ جان رعایا در مقابل تاخت و تاز ترکمانان ساخته اند و نیز اشاره دارد به کاروانسرای زعفرانی که از کاروانسراهای معروف راه خراسان است که دنباله مطلب شماره ۳ این روزنامه است. غره صفر اردو به زمان آباد می رسد و نویسنده روزنامه از وفور ملزوماتی که مورد استفاده بالغ بر چهل هزار نفر اعضاء اردو را کفایت می کرده نوشته است.

در دوم صفر اردو به ساحت نیشابور وارد شده اند و نویسنده جلگه نیشابور را قطعه ای از بهشت بشمار آورده است. هنگامی که اردو در نیشابور توقف دارد مصادف می شود با روز تولد ناصرالدین شاه و در آنجا آتشبازی و مجلس سلام منعقد می دارند میرزا باقر ریاضی به مناسبت تولد ناصرالدین شاه مسمطی گفته است که در این شماره به چاپ رسیده و چهار صفحه این شماره به این مسمط اختصاص یافته است. ناصرالدین شاه هنگام توقف در نیشابور به اطراف نیشابور می رود و تنها بنای قدیمی مسجد علی کرخی را که رو به انهدام داشته دستور به تعمیر و

نگهداری آن می‌دهد. در اینجا نویسنده روزنامه اشاره‌ای به بنای آرامگاه خیام، عطار و امامزاده محمد محروق دارد. اردو تا روز هشتم صفر در نیشابور اقامت داشته و روز هشتم عازم منزل قدمگاه گردیده است - نویسنده روزنامه بنای قدمگاه را از سلاطین صفویه به شمار آورده و شرح جامعی درباره قدمگاه و اطراف آن نوشته است که خواندنی است.

اردو «سه شب در قدمگاه و اطراف آن اتراق! فرموده‌اند!» و از راه شریف آباد نیشابور عازم مشهد می‌شوند و میرزا حسین خان سپهسالار از این منزل به علت «سوء مزاج» و «هم برای ورود موکب همایون عازم ارض اقدس می‌شود». روز یازدهم اردو به «دیزباد» وارد می‌شود. نویسنده می‌نویسد در رودخانه مسیر راه «گاهی سنگ یا قوت یافت می‌شود... اگر ابتدای این معدن را پیدا کنند از این سنگ منافع زیاد توانند حاصل نمود» و اشاره دارد که «انتهای خاک نیشابور» قریه موسوم به پیوجن در این دره واقع است. «در این قریه مسجدی است با چوب و سنگ ساخته شده و از پیرایه و زینت عاری است».

سپهسالار اعظم نیم فرسنگ به مشهد مانده به رکاب همایون می‌رسد و با تشریفات وقت اردوی همایون روز چهاردهم صفر وارد ارض اقدس رضوی می‌شوند. ناصرالدین شاه مستقیم به زیارت و عتبه بوسی حضرت رضا شرف یاب می‌شود سه شماره اول روزنامه اردوی همایون در مسیر راه از تهران به خراسان به چاپ رسیده و شماره چهارم هنگام مراجعت در چمن قهقهه که سه فرسنگ تا مشهد فاصله دارد و اولین منزل اردو در بازگشت است، چاپ شده است. شماره چهارم مربوط به شناخت و چگونگی بناهای حرم حضرت ثامن الحجج است و آشنائی با کسانی که در حرم حضرت رضا خدماتی ارائه داده‌اند. همچنین شرح درگذشت سپهسالار اعظم و شرح بیلاقات حوالی مشهد مقدس و شرح ملاقات حاکم هرات با ناصرالدین شاه و نیز مطلب مفصلی درباره سد گلستان که پرداختن به هر یک موضوعات از حوصله این مختصر بیرون است. در شماره چهارم شرحی درباره «طایفه ضالۀ تکه» که در اطراف مشهد چند تن از رعایای دولت و مقادیری اموال آنها را غارت کرده‌اند آورده‌اند که اوضاع نابسامان آن حوالی را در آن ایام بخوبی نشان می‌دهد. در این شماره اشاره به خدمات میرزا حسین خان مشیرالدوله قزوینی سپهسالار اعظم دارد و فهرست درهای طلای حرم مطهر نیز در این شماره ثبت گردیده است. «شب هفدهم صفر میرزا حسین خان سپهسالار اعظم بعد از رخصت از خاکپای مبارک به منزل خود رفته برای انجام بعضی اوامر فوریه کار گذاردن و اجزاء حکومتی خراسان را حاضر نموده و تا نیمی از شب مشغول رسیدگی مهمات لازمه بود علی الصباح بی آنکه در حال و مزاج او فتوری ظاهر باشد برخاسته (متن خواسته) آماده نماز شد لباس پوشیده لوای فریضه کرده در خاتمه که تعقیب بسجده شکر رفت جان عاریت را به شکرانه تسلیم حضرت آفریدگار کرده بود...

جمعی از اطبا را حاضر نموده جهدی بی حاصل کردند. هیئات که کار از دست رفته بود و از حیات رمقی باقی نمانده.» (ش ۴، ص ۱۰ و ۱۱).

این بود نگاه کوتاهی به مطالب «روزنامه اردوی همایون که در سفر اول ناصرالدین شاه قاجار در مسیر رفت و برگشت از دارالخلافه در جاهای مختلف به چاپ رسیده است.

بهرحال اردوی همایون پس از عتبه بوسی و وداع آستان حضرت ثامن علی بن موسی الرضا (ع) روز هفدهم ربیع الاول ۱۲۸۴ هـ ق برای معاودت به دارالخلاقه طهران عازم چمن قهقهه که تا مشهد الرضا سه فرسنگ فاصله دارد، شده‌اند. و شماره ۴ این روزنامه که در بردارنده شرح توقف یکماهه اردوی همایون در مشهد است در این چمن باسمه شده (یعنی به چاپ رسیده است)، شرح دست‌یابی و چگونگی چاپ و نشر این روزنامه را محقق کوشا و خدمتگزار تاریخ مطبوعات کشور سید فرید قاسمی در مقدمه شانزده صفحه‌ای خود بر این مجموعه آورده است. و هر توضیحی در این باره برداشتی از آن مقدمه جامع است چاپ و نشر روزنامه اردوی همایون اولین و آخرین خدمت جناب سید فرید قاسمی به تاریخ مطبوعات کشور نیست او در این زمینه کارنامه درخشانی دارد و با جان و دل و با به خطر انداختن سلامتی خود برای پیش برد هدف خود روز و شب نمی‌شناسد برای سید فرید قاسمی آرزوی سلامت و موفقیت دارم و آرزو می‌کنم قدر کارهای ارزشمند او بیشتر دانسته شود. چرا که در یک دهه اخیر او کارهای بسیاری از سازمانهای عریض و طویل فرهنگی را یک تنه به انجام رساند و چاپ کارنامه اش خدمات درخشان او را بیشتر نمایان می‌کند. در پایان نیز سپاسگزاری خود را از دوست عزیزم آقای فرامرز طالبی ابراز می‌دارم که اهمیت کار قاسمی را در زمینه روزنامه اردوی همایون به مسئولان محترم سازمان میراث فرهنگی یاد آور شد و آنان با سرمایه‌گذاری در چاپ و نشر این اثر برگی دیگری بر افتخارات خود افزودند.

پرتال جامع علوم انسانی